

Kontext och kritik

Adam Kjellgren

Mannen är av naturen överlägsen, kvinnan underlägsen.¹ Det skriver den grekiske filosofen Aristoteles, verksam på 300-talet f.Kr. Att detta påstående hos vissa läsare väcker en lust att kritisera – i bemärkelsen pröva eller problematisera – är lätt att förstå. Utifrån ett nutida perspektiv ter sig Aristoteles hållning minst sagt problematisk. Men ska vi verkligen kritisera historiska aktörer med utgångspunkt i vår tids försanthållanden?² Bör vi inte närma oss en tänkare som Aristoteles med hänsyn till hans egen, historiska kontext? Kring sådana frågor kretsar denna text.

I det följande ska jag lyfta fram några för- och nackdelar med ovannämnda förhållningsätt – som jag har valt att kalla för ett *kritiskt* respektive *historiskt kontextualiserande*. Därefter diskuterar jag hur dessa förhållningsätt går att förena. För att konkretisera min poäng redogör jag avslutningsvis för hur jag försökt kombinera ett kritiskt kunskapsintresse med en kontextualiserande metod. Allra först vill jag emellertid säga någonting om varför man bör kontextualisera sig själv och idka självkritik.

¹ Aristoteles: *Politics* (Cambridge, 1944), 23.

² All kritik av historiska aktörer utgår inte från nutida försanthållanden. Vi bör skilja mellan ”transcendent” kritik (vars företrädare tar avstamp i försanthållanden som kritikern förutsätter vara universella, giltiga överallt och i alla tider) och en ”immanent” kritik (som i skarp kontrast utgår från de premisser varpå den kritiserade aktörens resonemang vilar, för att därigenom tydliggöra självmotsägelser av olika slag). När jag i det följande talar om kritik, åsyftar jag i första hand transcendent kritik.

Hur du kan referera till det här kapitlet:

Kjellgren, A. 2022. Kontext och kritik. I: Bergwik, S., Holmberg, L., & Dirke, K. (red.) *Konsten att kontextualisera: Om historisk förståelse och meningsskapande*, pp. 43–53. Stockholm: Stockholm University Press. DOI: <https://doi.org/10.16993/bbt.c>. License: CC BY 4.0.

Att kontextualisera sig själv och idka självkritik

Det finns dem som menar att vi aldrig bör låta nutiden påverka hur vi närmar oss historien. Men är det över huvud taget möjligt att i mötet med det förflutna helt frigöra sig från sin samtids fördomar? Jag vill hävda att svaret är nej. Precis som de historiska aktörer vi studerar är en produkt av sin tid, är vi en produkt av vår. Vi människor är ”situerade” varelser, för att tala med den amerikanska vetenskapsteoretikern Donna Haraway – vilket betyder att vi alltid befinner oss i en specifik situation.³ Vare sig vi intar ett kritiskt eller ett historiskt kontextualiserande förhållningsätt till det förflutna inverkar vår situation på våra val. Vilka historiska aktörer vi kommer i kontakt med, vilka åsikter vi uppfattar som förtjänta av kritik, liksom vilka historiska kontexter vi tillskriver störst förklaringsvärde – biografiska, kulturella, ekonomiska eller medieteknologiska – allt detta beror delvis på vår situation.⁴

Det finns med andra ord ingen plats bortom tid och rum varifrån vi kan närma oss det förflutna. Därför måste vi försöka kontextualisera oss själva, tydliggöra hur vår egen situation ser ut, innan vi vänder blicken bakåt. Först då kan vi ta ansvar för situationen ifråga: se till att den inte präglar vår relation till det förflutna på ett oreflekterat sätt. Om vi kontextualiserar oss själva blir det med andra ord möjligt att idka självkritik, att pröva och problematisera de fördomar vi aldrig helt kan frigöra oss från.

Skillnaden mellan ett kritiskt och ett historiskt kontextualiserande förhållningsätt har alltså inte att göra med huruvida nutiden påverkar hur vi förhåller oss till det historien. Vår (tidsliga) situation inverkar *alltid* på vårt perspektiv, vart vi än vänder blicken. Men detta betyder inte att de två förhållningssätten här ifråga är

³ Donna Haraway: “Situated knowledges. The science question in feminism and the privilege of partial perspective”, *Feminist studies* 14 (1988), 582–83.

⁴ I en intervju med Gonzalo Bustamante konstaterar idéhistorikern Martin Jay: “That is, the living can’t entirely bracket who we are in our intercourse with the dead, even as we rightfully attempt to expand our horizons by that very intercourse. The questions we ask of history are always our questions, not theirs, even if we strive to let their questions emerge through the filter of our own prejudices”. Gonzalo Bustamante & Martin Jay: “An encounter between philosophy and history”, *Revista de ciencia política* 36:1 (2016), 386.

identiska. Båda är behäftade med för- och nackdelar som vi kan jämföra och diskutera.

Ett historiskt kontextualiserande förhållningsätt

Jag tror att de flesta är bättre på att kritisera än att kontextualisera, därför att vi har ägnat mer tid åt det förra än det senare. I grundskolan och på gymnasiet tränar vi upp vår kritiska blick. Vi lär oss tydliggöra texters styrkor och svagheter, liksom att peka ut självmotsägelser och brister. Med tiden glömmer vi kanske bort att det finns andra sätt att närma sig världen på. Men vad har vi att vinna, om vi avstår från att kritisera till fördel för ett historiskt kontextualiserande förhållningsätt?

Att inta ett kritiskt förhållningsätt kan ibland osynliggöra att det finns andra intressanta frågor att ställa, än sådana som är av ett värderande slag. Vi behöver inte låtsas som om Aristoteles kvinnosyn är oproblematiserad. Men när vi väl konstaterat detta, bör vi verkligen stanna där? Jag menar att det är minst lika intressant att fråga *varför* Aristoteles talar om kvinnor på det sätt han gör. För att besvara sådana frågor behöver vi emellertid se till den historiska kontext inom vars ramar Aristoteles var verksam.

Allt det som skiljer Aristoteles samtid från vår är lätt att missa, om vi enbart uppehåller oss vid och kritiserar hans texter (som de flesta av oss ju läser i översättning, vilket kan skapa en falsk känsla av närhet). Att anlägga ett historiskt kontextualiserande förhållningsätt kan däremot tydliggöra det förflutnas annanhet. Därigenom blir det möjligt att utveckla ett historiskt medvetande, i bemärkelsen en fördjupad förståelse för varje historiskt sammanhangs egenart. När vi förflyttar fokus från Aristoteles text till hans historiska kontext inser vi hur mycket som förändrats under årtusendenas gång (även om det fortfarande finns människor som hyser misogyniska åsikter). Denna insikt kan i förlängningen påverka hur vi ser på vår egen samtid. Att utveckla historiskt medvetande är att inse att saker inte alltid varit så som de är nu, att vårt samhälle är en produkt av vissa val och processer – vilket också antyder att det skulle kunna vara annorlunda.

Ett kontextualiserande förhållningsätt kan således synliggöra värdet av att uppehålla sig vid historiska aktörer, även om vi anser

oss ha anledning att kritisera dem. Om vi vet varför Aristoteles talar om kvinnor på det sätt han gör, kan vi bättre förstå det patriarkala förtryckets historia. Överbevisade vetenskapliga teorier kan, om vi väljer att uppehålla oss vid sambanden mellan dem och deras tillkomstsammanhang, säga oss något väsentligt om den tid då man höll dem för sanna. Korta tidningsnotiser från förr förmår ibland åskådliggöra en hel värld av förborgad folketro, om vi bara gräver lite djupare.⁵ Men den som enbart intresserar sig för huruvida historiska aktörer hade rätt eller fel får inte syn på detta, vilket innebär att hens förståelse för det förflutna kommer att förbli begränsad.

Ett annat problem med det kritiska förhållningsättet är att kritikern riskerar att bli självgod. Den som utvärderar det förflutna med hjälp av moderna måttstockar finner sällan någonting att bli imponerad av. Oftare framstår historiska aktörer i kritikerns ögon som representanter för en moraliskt förkastlig hållning – samtidigt som kritikerns egen samtid ter sig bättre.⁶ Om vi väljer att närma oss historiska aktörer med hänsyn till deras kontext istället för vår kan vi dock undkomma självgodhetens fallgrop. Vi inser då att det finns tankar som är omöjliga att tänka under vissa villkor – en insikt som i sin tur väcker den intressanta frågan om vad vi själva är oförmögna att se.

Ett kritiskt förhållningsätt

Men det finns förstås även fördelar med ett kritiskt förhållningsätt och nackdelar med ett historiskt kontextualiserande. Till att börja

⁵ Se Karin Dirkes bidrag till denna antologi.

⁶ Det förhållningsätt jag har kallat för kritiskt har andra kallat för presentistiskt – eftersom man menar att kritikern närmar sig det förflutna med utgångspunkt i nutiden (*the presence*). Apropå det presentistiska förhållningsättet skriver historikern Lynn Hunt: “Presentism, at its worst, encourages a kind of moral complacency and self-congratulation. Interpreting the past in terms of present concerns usually leads us to find ourselves morally superior; the Greeks had slavery, even David Hume was a racist, and European women endorsed imperial ventures. Our forbears constantly fail to measure up to our present-day standards”. Lynn Hunt: “Against presentism”, *Perspectives on history. The newsmagazine of the American historical association*, Maj (2002) www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2002/against-presentism, 14/9 2021.

upprättar de som företräder ett historiskt kontextualiserande förhållningsätt ofta en skarp gräns mellan dåtid och nutid, som osynliggör det förflutnas fortsatta närvaro i nuet.⁷ Det stämmer att Aristoteles försökte besvara andra frågor än de som sysselsätter oss idag, varför vi riskerar att missförstå honom om vi närmar oss hans texter som inlagor i nutida debatter. Samtidigt hemsöker Aristoteles – liksom många andra historiska aktörer – vår tid från andra sidan graven. Oavsett våra önskemål verkar många av oss inom en tradition som Aristoteles påverkat, tillsammans med dem som förhållit sig till honom. Oberoende av om vi tycker det är önskvärt, är Aristoteles dessutom ett namn som andra fortsätter att hänvisa till, inte sällan i syfte att försvara den position de intar här och nu. Är det då rimligt att påstå att Aristoteles ”egna” historiska kontext i alla avseenden är en annan än vår – och att vi därför bör avstå från att kritisera honom?⁸

Vidare försöker de som företräder ett kritiskt förhållningsätt till historiska aktörer inte alltid bevisa att vi människor av idag är bättre än våra förfäder. Feministiska teoretiker som kritiserar Aristoteles gör till exempel sällan så i syfte att visa hur förträfflig deras egen samtid är. Oftare anser de Aristoteles vara värd att uppehålla sig vid, just därför att det patriarkala förtryck hans hållning historiskt sett hjälpt till att legitimera fortfarande utgör ett problem. I sådana fall rör det sig alltså om ett kritiskt förhållningsätt vars förkämpar vill synliggöra de samband som existerar mellan då och nu – ja, som vänder blicken bakåt för att förändra snarare än förhållningarna samtid.⁹

⁷ Historikern Peter Burke skriver: ”Contextualism appears to imply that there is no value in reading Plato if we do not live in an ancient Greek city-state, and to dismiss rather than to analyze the power of some literary or philosophical texts that appeal to readers from different cultures and periods. A strong contextualism treats context as a prison from which there is no escape”. Peter Burke: ”Context in context”, *Common knowledge* 8:1 (2002), 173.

⁸ Se även idéhistorikern Victoria Farelds diskussion om förhållandet mellan dåtid och nutid i ”Coming to terms with the present. Exploring the chrononormativity of historical time”, i Marek Tamm & Laurent Oliver (red.): *Rethinking historical time. New approaches to presentism* (London, 2019), 64–65.

⁹ Jämför med idéhistorikern Mikela Lundahl som – apropå postkoloniala studiers kritiska förhållningsätt till det förflutna – skriver: ”En återkommande

I mitt tycke sammanhänger det kritiska förhållningsättets stora styrka med just detta, att kritikerna ofta tydliggjort att de intreserar sig för det förflutna i hopp om att åstadkomma någon form av förändring, idag. De som försvarar värdet av att kontextualisera, har däremot varit dåliga på att förklara hur ett historiskt kontextualiserande förhållningsätt går att förena med en engagerad, föränderingsorienterad inställning. Det går förstås att ange många olika skäl till varför vi bör studera historien. Men hoppet om att göra världen till en bättre plats framstår som en produktiv drivkraft, som vi bör försöka tillvarata hellre än kväsa.

Det är naturligtvis möjligt att kritikens bundsförvanter har fel. Kanske åstadkommer man inte särskilt mycket på det samhällspolitiska planet genom att kritisera historiska aktörer utifrån nutida försanthållanden.¹⁰ Men ambitionen uppfattar jag ändå som viktig och därför värd att vidareutveckla. Så länge vi inte lever i den bästa av världar tror jag att den förändringsorienterade kritiken har en funktion att fylla.

Att kombinera kontext och kritik

Frågan är emellertid om inte en kritisk position går att förena med ett historiskt kontextualiserande förhållningsätt? Personligen är jag övertygad om att så är fallet. För det första kan historiska kontextualiseringar möjliggöra kritik. Texter som för vissa framstår som bortom all kritik, därför att de förutsatts representera någonting absolut (så som ibland är fallet med religiösa urkunder i troendes ögon eller politisk propaganda i de partibundnas) kan bli föremål för diskussion och prövning, om vi förmår demonstrera

kritik mot postkoloniala studier har varit att ifrågasätta nyttan i att stigmatisera historiska missgärningar. Men postkoloniala studier idag fokuserar inte missdåd i syfte att brännmärka utan för att synliggöra hur dessa missdåd sammanhänger med den historiska och samtida moderniteten. Man undersöker hur de tankestrukturer som skapades då, påverkar exempelvis Sverige och svensk historia, svensk politisk, litteratur, kultur, ja hela vårt samhälle". Mikela Lundahl: "Postkoloniala perspektiv på idéhistoria", i Henrik Björck & Nils Andersson (red.): *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år* (Stockholm, 2008), 326.

¹⁰ Detta är det många som hävdar, inte minst bland representanter för den så kallade "post-kritiska" strömningen. Se till exempel Rita Felski: *The limits of critique* (Chicago, 2015).

att de vilar på historiskt specifika förhållanden. Att kontextualisera är, med andra ord, ibland detsamma som att relativisera, i den bemärkelse att en kontextualisering kan visa att det skenbart eviga trots allt har en historia.

För det andra är det oftast svårt att veta huruvida en viss företeelse är förtjänt av kritik eller inte om vi avstår från att kontextualisera. Vill vi kritisera en historisk aktör bör vi inledningsvis försäkra oss om att vi förstått person ifråga rätt, vilket ofta kräver att vi ser till det historiska sammanhang där hen var verksam – och att vi tar hänsyn till sådant som att vissa ord kan ha ägt en annan innebörd då än idag. Det finns mängder av utsagor som kommer att framstå som problematiska därför att vi missuppfattat deras betydelse. Dessutom finns det andra vars problematik vi är blinda inför så länge vi inte känner till bakgrunden. Insikten att kategorin *demos* (folk) i det antika Grekland – varifrån ordet *demokrati* (folkvalt) kommer – varken innefattade kvinnor eller slavar, utan bara fria män, förändrar till exempel förutsättningarna för en kritisk läsning, både av de hyllningstal som grekerna tillägnade sitt eget styrelseskick, och senare försök att konstruera en linjär berättelse om det demokratiska västerlandets historia.¹¹

För det tredje kan ett historiskt kontextualiserande förhållningssätt möjliggöra en effektivare kritik. Om vi enbart tar fasta på och kritiserar vad Aristoteles skriver om kvinnor riskerar vi att förvandla ett strukturellt problem till ett individuellt. Om vi däremot förmår synliggöra sambanden mellan Aristoteles inställning och det samhälle där han verkade, inser vi att hans hållning speglar ett institutionaliserat, patriarkalt förtryck. Vi förstår då att en kritik av Aristoteles som person lätt missar målet, om det är förtrycket vi vill kritisera. Poängen blir tydligare om vi rör oss lite framåt i tiden. Det är förstås rimligt att rikta kritik mot exempelvis enskilda kolonialister. Men om vi inte ser till den historiska

¹¹ Idéhistorikern Peter E. Gordon skriver: "Contextualism is not only important, but it is also a vital and even indispensable instrument in the arsenal of historical understanding. When deployed in a modest fashion, it serves to enable understanding and it fortifies the hermeneutic bridge between the present-day historian and her past. Criticism therefore presupposes understanding". Peter E. Gordon: "Contextualism and criticism in the history of ideas", i Darrin McMahon & Samuel Moyn (red.): *Rethinking modern European intellectual history* (Oxford, 2014), 46.

kontexten missar vi att dessa verkade inom ett större sammanhang, vars logik är verksam än idag. Genom att lyfta analysen till nästa nivå hjälper oss ett historiskt kontextualiserande förhållningsätt att se bortom symptomen, till sjukdomen. Riktat vi in oss på denna har kritiken större chans att bli effektiv.

Vad dessa resonemang illustrerar är vikten av att särskilja metoden (det sätt varpå man söker åstadkomma något) från kunskapsintresset (vad man är intresserad av att åstadkomma). I alla ovannämnda fall är kunskapsintresset kritiskt: syftet är att pröva, problematisera och därigenom påverka, men metoden är kontextualiserande.

Betyder detta i så fall att dikotomin i centrum för min text är överspelad? Inte nödvändigtvis. Jag har i varje fall fortsatt att tänka i termer av kontext kontra kritik och upplevt att det underlättat arbetet med att precisera syftet med min egen forskning. Samtidigt har jag ansträngt mig för att kombinera en kontextualiserande metod med ett kritiskt kunskapsintresse. Låt mig till sist säga något om detta.

Kritiskt kunskapsintresse men kontextualiserande metod

Mitt avhandlingsprojekt handlar om hur västerländska tänkare historiskt sett begreppsliggjort förhållandet mellan myt och politik. Detta är ett sedan tidigare omskrivet ämne. Därför har det varit viktigt – men också svårt – att tydliggöra vad jag själv kan bidra med. Att tänka på kontext och kritik har dock hjälpt. I inledningen till min avhandling påpekar jag följaktligen att mycket tidigare forskning på temat varit av ett kritiskt eller normativt slag, men att jag istället valt att arbeta kontextualiserande. Jag framhåller att andra framför allt skrivit om för- och nackdelarna med diverse förhållningsätt till myter, medan jag är intresserad av att förstå *varför* man historiskt har begreppsliggjort mytens politiska vara och värde på så vitt skilda sätt. Varför har vissa, till exempel, hävdad att myter utgör ett viktigt politiskt redskap, medan andra invänt att myter är farliga och att deras inflytande över politiken bör begränsas? Med hjälp av begreppen kontext och kritik har jag med andra ord kunnat precisera vad som utmärker mitt arbete i förhållande till den tidigare forskningen. Hade det kontextualiserande

förhållningsättet dominerat, hade jag förstås kunnat argumentera på motsatt sätt.

Att arbeta kontextualiserande har dessutom åskådliggjort flera intressanta saker. Där andra forskare har förutsatt att alla som använt ordet *myt* talat om samma sak, har jag – just därför att jag fokuserat på de specifika, historiska sammanhang där yttrandena om *myter* fällt – kunnat synliggöra att man faktiskt använt ordet för att beteckna vitt skilda ting. Detta innebär att vad vissa kallat *myt* och avfärdat inte nödvändigtvis varit samma företeelse som andra kallat *myt* och omfamnat. Jag argumenterar således för värdet i att försöka förstå vad enskilda aktörer egentligen menat med ordet *myt*, varför de använt just detta ord och vad de därigenom sökt uppnå. För att utröna detta behöver jag ta hänsyn till en mängd kontextuella omständigheter: hur man vanligtvis använde ordet *myt* i de sammanhang där aktörerna ingick, vilka texter aktörerna ifråga läst och inspirerats av, samt vilka de talade med och argumenterade mot.

Men då återstår ändå frågan om vad jag härigenom hoppas uppnå. Åstadkommer min forskning någonting vi har glädje av, här och nu? Bidrar den till att förändra världen till det bättre? Det är, tror jag, viktigt att betona att samtidsrelevans inte utgör det enda, eller ens det främsta, måttet på god forskning. Kanske är universitetet en viktig plats just därför att det är en samhällsinstitution där nytta inte är det enda gångbara värdet. Personligen skulle jag dock ha svårt att uppbåda den ork som arbetet kräver, om jag inte kände att min forskning gick att relatera till dagens samhälle. Ja, en av anledningarna till varför jag valt att fokusera på förhållandet *myt/politik* är att det existerar en spännande koppling mellan temat och samtida debatt om post-sanning, faktaresistens, alternativa fakta och populism. Men återigen: gör verkligen den kontextualiserande metoden det möjligt för mig att påverka eller säga något om min samtid? Går den, med andra ord, att kombinera med mitt kritiska kunskapsintresse? Jag menar att svaret är ja.

Att man använt ordet *myt* om så olika företeelser gör det förvisso omöjligt att slå fast vem som kommit närmast sanningen om mytens politiska vara och värde. Däremot kan jag, med utgångspunkt i de källtexter jag har kontextualiserat, problematisera

flera missvisande beskrivningar i annan historieskrivning, vilka ofta åberopas för att legitimera ståndpunkter i debatten om myter. Vidare kan jag, tack vare de insikter som det kontextualiserande förhållningsättet genererat, synliggöra viktiga antaganden, värderingar och målsättningar som, historiskt sett, strukturerat diskussionen om myt och politik. Detta hjälper mig förvisso inte att avgöra vem som har rätt och fel av dagens debattörer. Men det kan kanske underlätta för läsaren att utveckla ett idag användbart, kritiskt förhållningsätt till dessa. Det existerar trots allt en väsentlig skillnad mellan att (så som många fascister gjorde) förorda användandet av myter därför att man betvivlar massans förnuftsfrågor, och att omfamna samma företeelse därför att man anser att alla politiska projekt fordrar en berättelse för att bli framgångsrika (vilket idag är en relativt vanlig åsikt). Jag hoppas att min undersökning gör det lättare att skilja de här resonemangen från varandra.

Avslutningsvis vill jag betona att jag varken närmar mig mina källtexter som vore de heliga urkunder där jag tror mig finna svar på frågor som upptar min samtid, eller auktoriteter vars destruktiva inflytande över nuet jag hoppas kunna bryta genom att dra fram deras brister i ljuset – utan samtalspartners, med vilka jag vill föra en dialog om både det förflutna, nuet och framtiden; om sådant som är problematiskt såväl som värdefullt. Precis som i mötet med andra människor, tror jag mig dock kunna ha intressantare, produktivare och mer kritiskt hållna samtal med dessa texter ju bättre jag förstår dem, vilket enligt min tolkning utgör den kanske viktigaste anledningen till att försöka överskrida min egen horisont och läsa dem på deras ”egna” villkor.

Bibliografi

- Aristoteles: *Politics* (Cambridge, 1944).
- Burke, Peter: ”Context in context”, *Common knowledge* 8:1 (2002), 152–177.
- Bustamante, Gonzalo, & Jay, Martin: ”An encounter between philosophy and history”, *Revista de ciencia política* 36:1 (2016), 383–392.

- Fareld, Victoria: "Coming to terms with the present. Exploring the chrononormativity of historical time", i Marek Tamm & Laurent Oliver (red.): *Rethinking historical time. New approaches to presentism* (London, 2019).
- Felski, Rita: *The limits of critique* (Chicago, 2015).
- Gordon, Peter E: "Contextualism and criticism in the history of ideas", i Darrin McMahon & Samuel Moyn (red.): *Rethinking modern European intellectual history* (Oxford, 2014).
- Haraway, Donna: "Situated knowledges. The science question in feminism and the privilege of partial perspective", *Feminist studies* 14 (1988), 575-599.
- Hunt, Lynn: "Against Presentism", *Perspectives on history. The newsmagazine of the American historical association*, Maj (2002). www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2002/against-presentism. 14/9 2021.
- Lundahl, Mikela: "Postkoloniala perspektiv på idéhistoria" i Henrik Björk & Nils Andersson (red.): *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år* (Stockholm, 2008).